

FILOTEAREN LEHEN ITZULPENEN ELECTIO VERBORUM-ERAKO HURBILTZE SAIOA

K. Josu Bijuesca

(Universidad de Deusto/Deustuko Unibertsitatea)

Abstract

This research paper explores the elocutive quality of the electio verborum or word choice in the two earliest Basque versions of the Introduction to the Devote Life by saint Francis of Sales, due to Silvain Pouvreau (Paris 1664) and to Johannes de Haraneder (Toulouse 1749). The style of the literary production by Sales has been described by Fumaroli as related to Christian atticism, which evolved from the ciceronian genus subtile or plain style of elocution. Cicero claims that the electio verborum in the plain style is characterized by the use of words mostly in their proper sense, even if words used in figurative or metaphorical sense are also welcome. Assuming this, the paper studies these Basque translations by exploring first the use of words in their proper sense (according to the following division: (1) loanwords, (2) neologisms created from Basque roots, and (3) native or assimilated Basque words), and turning then to words used in a figurative sense.

0. Sarrera¹

Filotea izenaz ezagunagoa den *Introduction à la vie dévote*, xvii. mendearen hasieran San Frantses Saleskoak idatzia, garai hartatik eta xix. mendera bitarteko euskal itzultzaileen artean Eliza katolikoaren lanik estimatuenetarikoa izan da. Itzulpen kopuruari adituz gero, behar bada Kempisen *Imitatio Christi* soilik egon liteke Saleskoaren aurretik.

Esku artean dugun egitasmo honen corpora osatzen dutenak lehen bi euskal itzulpenak dira: 1664an Silvain Pouvrearen eskutik itzulia eta 1749an Joannes Haranederrek berriro ere euskaratutakoa. Euskal herri penintsularrera etorrita, 1821ean Jose Cruz de Tolosaren itzulpena argitaratu zen Tolosan, sei aldiz behintzat argitaratua (Villasante 1979: 249), edo zazpi, Daranatzan arabera. Euskal literaturaren aztertzaile honek berak Baionan 1827an argitaratu omen zen beste itzulpen baten berri ematen du baina itzultzailearen izena aipatu gabe: “Perrin mentionne une autre tra-

---

¹ Lan hau *Edición digital múltiple de la Philotea de san Francisco de Sales. Metodología para la edición de textos múltiples mediante etiquetado. (Proyecto Andrés de Poza)* ikerkuntza egitasmoaren emaitzen artean dago. Carmen Isasik zuzentzen duen Andres de Poza Egitasmoak Eusko Jaurlaritzaren diru laguntza jaso du (HU2007-23).

duction basque de la Philotée, parue chez Cluzeau, à Bayonne, en 1827” (Daranatz 1925: 63).

Filotearen euskarazko lehen bi itzulpenak EuskalERRI kontinentalarekin loturiko bi idazlek egin izana lurralde horrek Kontrarreforma edo Erreforma katolikoaren garaian bizi zituen gorabehera historikoengatik azaldu izan da. Erromako Elizak bere hegemonia sendotzeko premia sentituko zukeen urte gutxi lehenago Erreforma kalbinistaren eragina bizi izan zuen lurralde hartan. Nafarroako erregina Joana Albretekoak berak sustatu zuen Erreformaren zabalkundea 1560an fede berria besarkatu ondoren. Zabalkundea errazteko asmoz Johannes Leizarragakoari Testamentu berria eta Calvinoren Dotrina euskara zituzala agindu zion, bai eta honek agindua burutu ere.

EuskalERRI kontinentalean eta batez ere Lapurdin XVII. mendean ekoitziriko lan eta itzulpen erromazaleen kopuru mardula nekez izango zitzaiokeen arrotz garaiko beste esperientzia erlijioso bati: Pierre de Lancre inkisidoreak zuzenduriko sorginkeria auziei. Auzi horien eraginez Baionako eliz barrutiaren egoitzan apaizteriaren eta herri xehearen trebakuntza espirituala hobetzeko premia larria ulertuko zuketan. Izan ere, kezka hori Elizek orokorrean eta Erromakoak bereziki Trentoko Kontzilioaz geroz behintzat bereganatua zuten, eta Eliza katolikoaren Erreforma mugimenduen oinarrian zegoen.

Hala ere, harrigarria da Lapurdi bezalako lurralde zehatz batean XVII. mendean horrenbeste lan katoliko sortu eta euskaratu izana, esate baterako Saleskoarena bera, Kempisena edo Lorentzo Scupoliren *Combatimento spirituale* delakoa (Pouvreauk eta Haranderrek itzulia hori ere) dotrina eta katixima ugarirekin batera. Ugaritasun hori azalgaitza litzateke gogoan hartuko ez balitz Beñat Oihartzabalek oraintsu emandako xehetasun zuhurra: bazela eremu horretan, EuskalERRIko beste lurraldeetan eta bereziki EuskalERRI penintsularrean ez bezala, euskaldun gehienbat elebazarrez osaturiko irakurle talde bat gizarte mailari dagokionez ez jatorri xeheenekoak ez eta jasoenekoak ere. Irakurle talde horrek elizaren babespeko herri eskoletan ikasi omen zuen euskaraz irakurtzen inguruneko erromantzeek, frantses nahiz okzitanoak, bitarteko egin gabe. Gizarte talde landuenek soilik menderatzen zuten latinak berak ere ez zukeen bitarteko egingo. Esandakoarekin batera beste arrazoi batek ere erlijio gaidun lan euskaratzea erraztuko zukeen: Frantziako erreinuaren herri eta eliz agintari zenbaitentzat euskara hizkuntza arrotza zenez, ortodoxiaren aldetik bat ere susmagarriak ez ziren lanak itzultzea erraztu omen zuen (Oihartzabal 2001: 6-13). Aipaturiko gorabehera horiek guztiak gogoan hartzea lagungarri dugu *Filotearen* lehen euskal itzulpenak zein girotan sortu ziren hobeto ulertzeko.

Deskribatu berri dugun egoera horrek lan talde berezi baten euskarazko berridazketa erraztuko zukeela esan liteke: Eliza katolikoaren interesak sustatuko litzuketen lanena hain zuzen ere, Eliza mezenasgoari ekiten zion erakundea izanik, “entendido éste [mecenazgo] como algo similar a los poderes (personas, instituciones) que pueden impulsar o dificultar la lectura, escritura y reescritura de la literatura” (Lefevre 1997: 29). Izan ere, Baionako elizbarrutiko apezpikuak izan ziren XVII. mendeko euskal literaturaren klasiko lapurtarren idazketa babestu zuten mezenasak (Axularren *Gero* horren lekuko), bai eta aipaturiko lan arrotzen itzulpen edo berridazketa ere, Saleskoaren *Filotea* besteak beste.

Euskarazko berridazketa edo itzulpen horiek sarritan euskaraz idatzitako lanak baino beranduagoak badira ere, ez dago zalantzarik haien jatorrizko bertsoiak eredu izan zituztela idazle euskaldunek, batez ere gogoan izanik erlijio gaiko litera-

tura nagusi dela XVII. mendeko euskal letretan eta euskal literaturaren lehen loraldia gai horren eskutik etorri dela. Zentzuzkoa da pentsatzea erlijio gaiko literatura hori dela XVII. mendeko polisistema literarioaren gunean dagoena. Even-Zohar-en ideiak bere eginez, Maria Guglielmik darabilen polisistema nozioak (alegia, testu literarioak nahiz semiliterarioak, jatorrizkoak nahiz itzulpenak elkarrekin bizi diren sistema multzoa) bide ematen du literatura itzuliari eginkizun eraginkorra onartzeko polisistemaren gunearen beraren modelizazioan ere, literatura itzulia gai baita literatur sistema horren tradizioarekin interakzioa izateko kultur eredu berriak proposatzen dituen heinean. Even-Zohar-ek berak batez ere ondorengo hiru kasutan ikusten du itzulpenaren sormenerako gaitasuna kultura batean: a) polisistema bat gorpuztu ez denean, oraindik “gaztea” delako, eratzen ari delako; b) literatur tradizio bat “periferikoa” edo “ahula” denean, edo bai bata eta bai bestea denean; c) literatura horretan birak, krisiak edota hutsuneak daudenean (Guglielmi 2002: 311).

Aipaturiko hiru kasuok bat egiten dutela XVII. mendeko euskal literatura idatzian esan liteke: a) oso gaztea dela oraindik, batez ere inguruko literatura erromantzeen parean, izan ere horixetatik elikatzen da, hein batean behintzat, itzulpen eta imitazioen bitartez; b) botere eta kultura gune indartsuekin loturiko literatura horiekiko periferikoa dela, literatura frantses eta batez ere gaztelaniazkoarekiko, gune horiexek behin eta berriz adierazten dutenez euskara barbaroen hizkuntza dela aldarrikatzean; c) erlijio guduen eta sorginkeria auzien krisiak bizi dituela eta Erreforma katolikoaren errestituzio mugimenduak dakarren biran murgildurik dagoela, Baionako elizbarrutiko apezpikuen aldetik harrera ezin hobea aurkituko duen ekoizpen literarioari berari esker, hein handi batean. Horixe da, hain zuzen ere, Silvain Pouvreuren edo Matteredren itzultzaile zereginari dagokion testuingurua. Testuinguru horretan harrera berezia izan zuen XVII. eta XIX. mende bitartean zenbait aldiz euskaraturiko *Introduction à la vie dévote*, frantsesez Frantses Salesko saboiarrak idatziak.

Silvain Pouvreauk *Filotea*rako berariaz sortutako sarrera paratestua latinez idatzirik eskaintza gutun batean datza, Alejandro VII. aita santuari zuzendua. Eskaintza hori idazten duenean, Pouvreau jakitun da aita santua Saleskoaren miresle handia dela, haren beatifikazio prozesua bultzatuz erakutsi duen bezala. Ez nolanahi, santu saboiarren kanonizazioa Pouvreuren itzulpen hau agertu eta urtegarrenera burutu zen.

Sarrera horretan Pouvreauk bere itzulpenaren zioa halako lanen premian oinarritu du. Gai sakratuei buruzko euskal liburuen kopurua urria denez euskaldunak horietaz elkarrekin mintzatzeko, euren artean erabiltzeko eta bide horretan sarkontzeko, zenbait lan itzuli dituela argudiatzen du, zein bere estiloan, ahal izan duen bezain argi. Ondorengo lanok itzuli dituela aitortzen du: Richelieu kardinalaren Doctrina kristaua; Tomas de Kempisen Kristoren Imitazioari buruzko liburutxo eta Saleskoaren *Filotea*, bai eta azken honen maistratzat jotzen duen *Il combattimento spirituale*, Lorenzo Scupoli apaizak idatzia.

Aipagarria da euskaraturiko lanen zerrenda horretan agertzea ez soilik 1656an argitaraturiko Richelieuren *Doctrina* eta *Filotea* bera, baizik eta Scupoliren liburu ospetsua ere, 1665an argitaratua, bai eta Kempisen tratatua, xx. menderarte argia ikusi gabekoa. Pouvreauk 1659an datatu zuen azken honen itzulpena baina dirudienez *Filotea* 1664an agertu arte jarraitu zuen Kempisenarekin, nahiz eta ez zen inoiz heldu azken eskua ematera (Satrustegi 1979: 14-15). Hortaz, bere burua euskaldun berritzaile badu ere, euskaratzaile kontzientzia irmoa duela erakusten du *Filotearen* sarreran Pouvreauk.

Pouvreuren *Filotea* plazaratu eta ia mende bat igarota, Haranederrek haren itzulpenaren berri duela aitortzen du baina lehen itzultzailea izenez aipatu beharrean zeharretara baino ez du egiten: “Eguia da bada, Diocesa huntaco Jaun Apezpicu cen batequiñ Parisco partetatic Bayonarat ethorri içan cen Jaun Apez bateg, Escaldunei cerbitçu errendatu nahiz, Escara ahal çaquien beçala ikhassiric, Liburu hau, eta berce cembeit ere Escararat itçuli izan cituela, eta Parissen imprima araci”. Euskaratzaile arrotzaren balizko mugetan, hain zuzen ere, oin hartu dute Haranederrek bere itzulpen berria defendatzeko argumentu garrantzitsuenetariko batzuek, eta horiekin batera, Parisen inprimaturiko ale haietatik gutxi baino ez zirela heldu euskaldunen eskuetara:

Ordean Escar[a] gaitz batean itçuliac direnaz landan, hequien exemplatio [sic] guti herri hautarat ethorri içanez edo bertcela, gutiac dire orai Liburu hec dituztenac, eta hañitçac içan nahi luquetenac. Haiñen desira laudagarria contentatceco bada, eta gucientçat hain nessessario den Devotioneraco bidea guciei escuetan emateco, huna non den Philotea, edo Devotioneraco Introductionea San Fransez de Sales Genevaco Aphespicu gucz famatuac eguiña, Escara garbiago batetarat, edo orai Escaldunac minço diren molderat itçulia. (Salesko 1749: iii-iv)

Bide batez, hitz ematen die euskaldunei Scupoliren lana ere itzuliko duela: “Ordean [Salesko] Saindu handi haren sentimenduc eta ispiritua Escaldunec hobequi eçagut deçatentçat; promes ematen çai, hunen ondoan berehala ematen çajiotela Gudu ispirituala deitcen den Liburutto bat, Aphespicu handi harc haiñitç preçatcen çuena, eta arima Jaincotiar guciei bethi irakurtcea, eta berequien erabilteca gomentatcen ciotena”. Honetan ere Pouvreaux urratutako bidetik dabilela erakusten du *Filotearen* bigarren itzultzaileak.

Honenbestez, Haranederren “Iracurtçailleari avisua” deitu sarreran itzulpen berri hau elkarri estuki loturiko irizpide bitan oinarritu dela aldarrikatzen da: lehenengo eta behin *puritas* edo garbitasunean, euskaratzaileak bere burua elokuzioaren bertute hori zaintzeko prestuago ikusten baitu euskaldun zaharra denez gero, Pouvreaux arrotza ez bezala, zeinak arrotza izateagatik hain zuzen ere joera handiagoa izan zezakeen okerbiderako, barbarismo eta solezismoetan erortzeko; eta bigarrenik bere garaiko hizkuntz usadioan, erretoriko erromatarrek *consuetudo* edo *usus* deitzen zuten hartan, horixe izanik garbitasuna zuzentzen duten lau oinarrietatik nagusiena *vetustas*, *auctoritas* eta *ratio*arekin batera (Kintiliano 1.6.1). Asmo horrek bultzatuko zukeen Haraneder bere garairako ia mendea betetzear zegoen lehen itzulpena eguneratzera, epe horretan zenbait hitz eta egitura zaharkituak gelditu zirelakoan, eta hortaz usadiotik kanpo. Hitz hautaketa edo *electio verborum* delakoaren azterketarako hurbilpen honek bide emango digu neurtzeko, azaletik baino ez bada ere, zenbateraino aipaturiko oinarri teoriko horiek bat egiten duten berridazketaren praktikatik sorturiko emaitzarekin.

Ondoren *Filotearen* lehen itzulpen bietan *electio verborum* edo hitz hautaketa nola gauzatzen den arakatuko da. Jakina denez, *electio verborum* delakoak elokuzioaren hiru bertuteei eragiten die: *puritas*, *perspicuitas* eta, zeharka bada ere, *ornatusari*, edo garbitasun, ulergarritasun eta apaindurari hurrenez hurren. Saleskoaren idazkera estilo apalaren bilakabidetik sortutako atizismo kristauari dagokiola esan da, estilo horren ezaugarri dela Zizeronek *neglegentia diligens* gisa deskribatu zuena, arduragabekeria zaindu bezalako bat alegia (Fumaroli 2002: 556). Zizeronez gero, estilo horretan berbarik gehienak berezko zentzuan erabili ohi dira, nahiz eta ez zaizkion

arrotz zentzu traslatizioan edota erabat metaforikoan erabilitakoak ere (*Orator* 23.76-24.81). Batez ere berezko zentzuan erabilitako hitzak izango ditugu mintzagai, eta azkenean metaforikoei hurbilduko gatzaizkie.

Berezko zentzuan erabilitako berbak direla eta, kasuistika anitza ageri da euskaratzaileen aukeretan. Aniztasun hori erabat murriztu ezina bada ere, ondorengo joera nagusiak azaleratzen dira:

1. Mailegu baten bitarteko itzulpena

Garai honetako euskal literaturaren lanek, original nahiz itzulpenek, bat egiten dute latin edo erromantzetiko mailegu ugariren erabileran. Ohiko jarduera hori XVI eta XVII. mendeetako idazle eta itzultzaileek onargarriztat bazuten ere, jarduera horrekin berak gero eta gatazka handiagoa sortuko du elokuzioaren *puritas* edo garbitasunaren kontzientziarekin XVIII. mendetik aurrera.

Ez dira mailegutzat jotzen latin edo erromantzetiko berbak aspalditik euskarara egokiturikoak. Horien artekoak dira, esate baterako, *Filotearen* itzultzaileek ere darabiltzaten ondorengo hauek: “arima” (“âme”), “ifernu” (“enfer”), “parabisu” (“paradis”), “bek(h)atu” (“peché”), “meça saindua” (“tres-sainte messe”), “sainduac” (“saints”).

Halaber, jatorrizko bertsioko hitzen kutsu teknikoak itzulpenean ere gorde nahi denean, itzultzaileek hitz horiexei eutsiko diete. Erromantzearen bitartez heldutako berbak badira ere, sarritan haien latinezko jatorri kultua agerian dute. Pouvreaux berak maiz jotzen du maileguetara, berak itzultitako beste lan batzuetaz azpimarratu izan denez (Arejita 2006: xvi). Honelakoak ditugu ondorengo hitzok:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Devotion	devocione	devotione
propietez et excellences	Proprietatea eta excellencia	Proprietatea edo excellencia
creation	Creacioneaz	Creacionearen
confession general	confessione generala	Confessione generala
protestation authentique	protestacione seinalatua	Protestacionea
meditation	Meditacione	Meditacionea
exercices	Esserciçaz	Exercicioaz
examen	Examenaz	Examenaz
Obeissance	Obediencia	Obediencia
chasteté	Castitatea	Castitatea
iugement	Iugeamendua	Jujamenduz
vertus	Vertuteen	Vertuten
communier	Errecebitu	Communiatu
Frequente communion	Maizco errecebitceaz	Maiz comunitatceaz

Pouvreuren zutabeari dagokionez, taulako azken bi kasuek bereziki aipatu beharrekoak dira, “communier” aditza itzultzeko *consuetudo* edo usadioak hobetsitako aukerari eutsi beharrean beste mailegu bat hautatu baita. Izan ere, Pouvreau da “errecebitu” aditzari adiera hori atxikitzen dion idazle bakarra, eta berak ere *Filotean* soilik jotatzen du hala (Mitxelena 1987-2005: s.v. “errezibitu” eta “errezibitze”).² Osera, haren *Imitatio Christiren* itzulpen xx. mendera arte argitaratu gabekoan (baina 1659an datatuan) ohiko mailegua erabili zuen, Haranederren zutabean ageri den mailegu bera (Mitxelena 1987-2005: s.v. “komuniatu”).

Maileguen harrera dela eta bat egiten badute euskaratzaile biek, zenbait kasutan Pouvreau eta Haraneder elkarrengandik alden du ere egiten dira. Lapurtarrak, gogoan nonbait erdibituta jatorrizko bertsoiarekiko eta euskararen garbitasunarekiko leialtasunen artean, maileguari ondare-hitz bat edo neologismo bat gehitzen dio eta hala sinonimoen bikotez osaturiko multzoak sortzen ditu, jatorrizko bertsoian ez bezala, itzultzaile horren estiloaren ezaugarri izateraino:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Resolutions	Erresolucionez	Gogocundez edo erresolucionez
conclusion	conclusionea	Conclusionea edo çarratcea
patience	Paciencia	Pairagunez edo passicienz
amourettes	Amurusqueriez	Amuruzqueriez edo adisquidetasun sensuracoetz
Mauvaises inclinations	Inclinacione gaixtoetaric	Inclinacione edo jaidura gachtoetaric

Noiz edo noiz Haranederrek ñabardura teknikodun berbak itzultzeko bikoteak erabiltzen ditu baina Saleskoaren jatorrizkoa ere kutsu kultuko mailegu batez ordezkatzeko duela:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Purgation	purgacione	Garbitcetic / garbiqueta edo purificatione / garbiquetaz edo purificatzeaz
retraicte	Bakartce edo aparta	Bakhartasun edo separatione

Gogoan izanik Haranederren berridazketa begirune eta errespetuzko tratua mezezi duen testu baten gainean egin dela, eta itzulpenean ere jarrera hori ahal den heinean gorde nahi dela, “purgation” hitzaren ordezkoa azaltzeko arrazoia hitz horrek garai honetarako zuen adiera fisiologikoa izan liteke. Itzultzailearen iritziz berba horrek testuaren gai serioari dagokion *decorum*arekin talka egingo luke. Landuchioren hiztegian eta Leizarragaren Testamentu Berriaren itzulpenean ditugu hitzaren lehen lekukoak (Mitxelena 1987-2005: s.v. “purgazio”).

² Hiztegietatiko aipuetan, liburuki eta orrialde zenbakiak jarri ordez, sarrera hitza eman da s.v. (*sub verbum*) laburduraren ondoren.

“Retraicte” hitzaz den bezainbatean, Leizarragaren Ebangelioak dira lekuko haren *komun, eskusau* adieraz (Mitxelena 1987-2005: s.v. “retreit”). Beraz, oraingoan ere litekeena da euskaratzaile biek *decorum* agatik saihestu izana jatorrizko hitza. Saleskoak bilatutako esanahia anbiguotasunik gabe adierazi nahi izango dute ondarezko berba bat eta mailegu bat uztartuz, horretarako hitz bikote bana sortu behar izan badute ere jatorrizkoan horrelakorik ez zegoen tokian.

Inoiz edo behin Haranederrek Saleskoaren jatorrizkoa berridazten du haren esanahia biribilagoa egiteko asmoz, nahiz eta jatorrizkotik hurbilago dagoen *Pouvreau*-rena ere bere egiten duen:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Humilité plus interieure	Barrenagoco humiltasunaz	Humiltasun perfetagoaz eta barrenecoaz

Bestalde, *Pouvreau* bere itzulpenean ondarezko hitzen bat erabiltzen duenean ere, Haranederrek lehen euskaratzailearen aukera gogoan hartu bai baina jatorrizkotik hurbilago legokeen beste mailegu batekin uztartzen du, gorago aipatu dugun jatorrizkoarekiko eta garbitasunarekiko leialtasun bikoitzaren irizpidearen arabera. Horien adibide ditugu ondorengo kasuok:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Mesdisance	Gaizquierranez	Gaizqui irauntsiez edo medisencias
necesité	Premia	Necessitateaz edo premiaz / beharraz edo nessessitateaz
Iugemens temeraires	Iugeamendu arinez	Yuyamendu arinez, atrebituez

Azken adibide honi dagokionez, Haranederrek aukeraturiko mailegua ez da jatorrizkoan Saleskoak eman duena, baina oraingoan ordezkapenerako arrazoa ez litzaiteke *decorumean* bilatu behar, *consuetudo* edo usadioan baizik, izan ere ordezkaturiko hitzak (“temeraires”) ez baitu talka egiten gaiaren seriotasunarekin. Beste alde batek, mailegu bat gehitu behar izateko arrazoa euskarazko ondare hitza (“arinez”) jatorrizkoaren erabateko ordaintzat ez jotzea izan liteke.

2. Neologismo baten bitarteko itzulpena

Berezko zentzua duten ondarezko hitzak hautatzean, *Pouvreau*k urratutako bi-deari jarraitu dio Haranederrek ere kasu ugarian. Dena den, ondarezko hitzen itxura duten horietatik asko neologismotzat jo beharrekoak dira. Halakoetan, *Pouvreau* izan da euskarak elkarketarako eta eratorpenerako dituen baliabideak ustiatu dituena. Horretarako *ratio*ak eskaintzen duen metodo analogikora jo du beti ere *puritas* edo garbitasunaren alde, *consuetudo* edo usadioarekin talka egiteko arriskuan bada ere (Kintiliano 1.6.4 eta 1.6.16 eta Lausberg § 465). Horixe erakusten digute ondorengo adibideok:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Bienseance	Ederquitasun	Onguiquiçunaz edo ederquitasunaz
aspirations	Hatzgorapenez	Hats-gorapenez edo aspirationez

Pouvreau bera izatea “ederquitasun” berbaren lehen lekukoa eta ia bakarra Haranederrez gain (Mitxelena 1987-2005: s.v. “ederkitasun”) aski adierazgarria da, hitzaren sortzailea dela erakusten baitigu. *Hats-gorapen* hitzak hedapen zabalagoa izan du baina oraingoan ere lehen agerpenak Pouvreauren lanetan daude (Mitxelena 1987-2005: s.v. “hasgorapen”), beraz aurrekoaren pareko kasua dugu hau ere.

Adibide biotan Haranederren egitekoa Pouvreauren proposamenari sinonimo bat gehitzera mugatzen da. Lehenengoa (“onguiquiçunaz”) Pouvreaurena bezain garbia da, bai eta harena bezain zalantzazkoa usadioaren aldetik, Larramendiren zenbait berbari gertatzen zaion bezala. Izan ere, Larramendi da Haranederren aurretiko lekuko bakarra hitz horri dagokionez (Larramendi 1745: s.v. “acomodar [Lo que puede assi acomodarse]” eta Mitxelena 1987-2005: s.v. “ongikizun”). Bigarren adibidean Haranederrek Saleskoarengandik jasoriko mailegua gehitu dio Pouvreauren neologismoari.

Pouvreaux neologismoak txertatzen dituenen bere itzulpenetan, hiztegian gaturiko planteamendu teorikoak praktikara eramaten ari da. Hiztegian, hain zuzen ere, ugari dira ondarezko erro batean oinarriturik sortutako hitzak euskal morfologia eta eratorbidearen ezagutzari esker landu izan direnak. Printzipio hori bere hiztegirako eredu gisa erabilitako César Oudinen *Tesoro de las dos lenguas* bildumatik ikasiko zukeen Pouvreaux, Joseba Lakarrak argitu duen bezala:

Iturrian (Oudin-engan) zituen gero berean oinarritzat ikusten ditugun hitz-familia; usu iturriarenak progotxatuaz eraikitzen ditu bereak eta, iturriak bezala, morfologiaren eta eratorpenaz dakiena baliatzen du hitz-familia horietan kokatzen dituen berak, zaharrak eta berriak ematean. (Lakarra 1996: 20)

Hitz berriak sortzeko jarduera hori dela eta, Pouvreau Larramendiren aintzindarizat jo daiteke zalantzarik gabe (Lakarra 1996: 28). Haraneder, bere aldetik, neologismoekiko zaletasun berri hori berresten ageri zaigu bere itzulpenean.

3. Ondarezko hitz baten bitarteko itzulpena

Ondarezko hitzak ere ageri dira Pouvreaux itzulpenerako aukeratu dituenen artean —jatorrizko hitzari dagokiona baino esanahi orokorragoa badu ere euskarazkoak—, eta Haranederrek Pouvreauren aukerari eutsi izan dio batzuetan. Halakoe-tan jatorrizkoa zehazki itzultzeko mailegu bat erabili beharko litzateke. Horietakoa dugu “othoiztu” aditza ondorengo adibidean:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Honorer et invoquer	Ohoratu eta othoiztu	Ohoratu eta othoiztu

Dena den, Haranederrek Pouvreauren aukerak baztertu ere egin ditu, garbiak izanagatik, usadioan duten adieraz erabili ez direnean, eta, beraz, bortxaz bezala txer-

tatuta ageri badira itzulpenean, ondorengo zerrendako lehen eta bigarren adibi-deetan ikusten denez. Eta hirugarrenean Pouvreuren aukera baztertzeko arrazoia XVIII. menderako zaharkituta gelditu den hitz bat (“antche”) ematea izan liteke, ga-raiko *consuetudo* edo usadioari ez dagokiona alegia:

Sales	Pouvreau	Haraneder
pour faire progres	aitcinatceco	Hotx emateco
Bonne renommée	Aipamen ona	Omen ona edo fama ona
Briefve methode	Antche laburra	Methoda edo molde laburra

Ondorengoetan ere Pouvreuren ondarezko hitz garbiak aldaturik ageri dira Haranederrenean beste ondarezko hitz batzuen ordeztan, lehenarenak arkaikoak liratekeela-koan bigarrenaren garairako. Hortaz, Haranederrek hitz garbi baina garaikideak jarri ditu haien tokian:

Sales	Pouvreau	Haraneder
aimer	Onetsten	Maita-arazten
Loisibles mais dangereux	Sori baina perillos	Chilhegui bainan perilsu

Halaber, talka egingo lukete usadioarekin Haranederrek bazter utzitako Pouvreuren ondorengo aukerek:

Sales	Pouvreau	Haraneder
renouveler	Berriztatu	erreberritu
ainsy	Hala ere	Horrelatsu

Orotariko Euskal Hiztegiaren arabera, “berriztatu” eta “erreberritu” hitz markatuak dira lurraldeari dagokionez: lehena “propio de la tradición meridional [...]”; al norte sólo se encuentra en Pouvreau”, eta bigarrena ordea “propio de la tradición septentrional” litzateke (Mitxelena 1987-2005: s.v. “berriztatu” eta “erreberritu” hurrenez hurren). Oraingoan ere Haranederren iritzian Pouvreuren aukerak, garbia izanik ere, ez luke aintzakotzat hartuko itzulpenak jomuga dituen irakurle lapurtarren usadioa. Eta bigarren adibideak ere usadioa urratuko luke hein batean, zeren *hala ere*, zentzu literalean ulertuz gero jatorrizko “ainsy”-ren ordeztako onargarri izan litekeen arren, lokailu adbertsatibotzat erabili ohi da, “sin embargo, a pesar de todo” esanahiaz (Mitxelena 1987-2005: s.v. “hala ere”). Hortaz, berriro ere Pouvreauk ez luke aintzakotzat hartuko usadioaren araua.

Amaitzeko, Haraneder inoiz ezbaian ageri da aukera biren artean, Pouvreuren hautu garbi eta usadioaren arabera alde batetik, eta kutsu kultua duen maileru bat bestetik, noiz batera eta noiz bestera makurtzen dela, ondorengo adibideok erakusten dutenez:

Sales	Pouvreau	Haraneder
Traicter des affaires	Eguitecoac erabilli	Eguitecoac erabili
affaire	eguiteco	actione

Haranederrek Pouvreaurena baino itzulpen garbiagoa egin duela aldarrikatu du sarreran baina euskaldun berriak hautaturiko “eguiteco[ac]” ondare-hitzak ez du bat ere arazorik sortzen ez garbitasunaren aldetik ez eta usadioarenetik ere: “En los autores septentrionales (ya desde Leizarraga) se encuentra a menudo con un significado que se acerca más a «asunto» (cf. fr. *affaire*)” (Mitxelena 1987-2005: s.v. “egiteko”).

Berezko zentzuan erabilitako hitzen atala alde batera utzita, zentzu traslatizioan erabilitakoei ekiteko unea dugu, azaletik baino ez bada ere. *Filotean* gehiegi erabiltzen ez diren berba horien *electioari* dagokionez, aipagarria da *floka* euskaratzaile bien itzulpenetan. Zentzu traslatizio eta erabat metaforikoa Saleskoaren jatorrizkoan bertan dago, non hitz hori erabiltzen baita meditazio saio baten ondorengo hausnarketa deboten multzoa izendatzeko. Itzultzaileek literalki itzuli dute jatorrizkoa, bai eta haren zentzu metaforikoa gorde ere. Euskaratzaile biek erabilitako hitza Midiko erromantzeetatik jasoriko mailegua da (Agud eta Tovar 1989-1995: s.v. “floka”) eta, dirudienez, erabat onartua zen XVII. menderako ez baitu usadioarekiko arazorik sortzen.

Aurrekoaren parekoa da hein batean Saleskoaren liburuan bildurik den Testamentu Zaharretiko narrazio baten hariari lotutako adibidea: Mikalek, Dabid senarra Saulen jazarraitik salbatzeko asmoz, *terafim* edo famili idoloen irudiak haren ohean sartu ditu Saulen zerbitzariak Dabid dela ohean datzana pentsa dezaten (1 Sam 19, 11-16). Pasarte hori erabili du Saleskoak itxuraz soilik debotak direnen simul gisa, baina benetan ez dira debozioaren estatua eta mamuak baino:

Sales	Pouvreau	Haraneder
des statues et fantomes de devotion	devocionearen itchurac	devotionearen fantasma, eta itchurapen batçu

Pouvreauk Saleskoaren hitz biak “itchurak” berba bakarrera murriztu eta berorren bitartez jaso du jatorrizkoaren adiera metaforikoa (“imagen, retrato, escultura, figura”) hitzaren adiera nagusiak (“aspecto, apariencia, forma”) metaforikoa ahuldu eta zentzu propioa nabarmendu egiten badu ere (Mitxelena 1987-2005: s.v. “itxura”). Haranederrek estukiago eusten dio zentzu metaforikoari jatorrizko hitzetatik bat hautatzean, “fantasma”, baina Pouvreaurengandik ere hurbil dago “itchurapen” hitzaren bitartez, honek ere bere baitan biltzen baititu adiera propioa (“apariencia, aspecto; (mera) apariencia, simulacro”) eta metaforikoa (“imagen, símbolo”) (Mitxelena 1987-2005: s.v. “itxurapen”). Horrenbestez, euskal itzulpenetan jatorrizkoaren zentzu metaforikoa erabat desagertu ez bada ere, behintzat ahulduta gelditu da, batez ere Pouvreaurenean.

Filotearen euskarazko lehen itzulpen bien *electio verborumari* buruzko ondorio sendoak ateratzeko bertsio bietako lexikoa sistematikoki hustu beharra legoke. Gure azterketaren jitea bestelakoa denez, jarraian aterako diren ondorioak etorkizuneko

ikerkuntza sakonagoek berretsi, gaitzetsi edo ñabartuko dituzten hipotesi soiltzat jo beharko dira.

Euskarazko bertsioen estiloa *electio verborum*az den bezainbatean gutxi asko Saleskoaren jatorrizkoari dagokiona bera da, non Zizeronen estilo sotil edo apalean oinarrituriko frantses atizismo kristauaren elokuzio soila gailentzen baita. Hala ere, jatorrizkoa eta euskarazko itzulpenak aurrez aurre jarriz gero bataren eta besteen arteko alde txikiren bat atzeman liteke euren ehundura elokutiboan. Saleskoaren jatorrizkoan nagusi ematen du ondarezko lexikoak, nahiz eta ez zaien uko egiten mendeetan zeharreko erabilerari esker egokituak eta onartuak dauden kultismoei. Horien artekoak dira, esate baterako, *abjection*, XIV. mendeaz geroztiko lekukoak dituen hitza, eta *dévotion* bera ere, lan osoaren giltzarri eta ardatz, XII. mendetik hona erabilia frantsesez. Gainera ez da aipagarria neologismoen garrantzia edota horiekiko arreta berezia idazlearen aldetik.

Jatorrizkoan ez bezala, Pouvreauren bertsioan ugariagoak lirateke maileguak, eta ez soilik usadioak tradizioz onartuak, baizik eta berriki jasotakoak ere. Halaber, eta agian garbitasunaren bertute elokutiboari eraso egingo liokeen mailegu gehiegikeria saihesteko asmoz hain zuzen, neologismoak ere jatorrizkoan baino ugariagoak dira. Izan ere, Pouvreau da horietako askoren lehen lekukoa eta batzuetan bakarra. Jokabide horren bitartez itzultzaileak agerian utzi du *ratio*aren prozedura analogikoak ustiatzeko gaitasuna hizkuntzaren ezagutzari esker, *consuetudo* edo usadioarekin talka egiteko arriskupean bada ere.

Haranederrek, bere aldetik, zenbait aldiz ondarezko lexikoa hautatzeko irizpide zuzenagoa erakutsi du bere ingurune geografikoari eta garaiari dagokionez (gogoan izan “renouveler” eta “ainsy” hitzen itzulpenaz esandakoa), baina era berean ez die muzinik egiten mailegu berriei eta neologismoen erabilera ugaritu egin du, usadioaren kaltetan. Paradoxikoki, usadioari egokituago dagoen euskararen erabileran datza Haranederren argumentua bere itzulpena Pouvreaurena baino hobetzat jotzeko baina praktikan usadioaren irizpidea ondarezko hitzentzat soilik da eraginkor, eta ez neologismoentzat, batzuek oso bizitza laburra edota mugatua izan baitute hiztegiatik kanpo.

Zentzu traslatizioan erabilitako hitzak direla eta, euskal itzulpenek noiz jatorrizkoa zaintzen dute, noiz jatorrizkoaren zentzu metaforikoa esplizituki jasotzen duen adieradun hitzak hautatzen dituzte eta horren ondorioz metafora ahuldu egiten da.

Filotearen originalaren eta euskal ordainen arteko itzulpenean esplizitazioa, kontentsazioa eta murrizketa bezalako baliabide linguistikoak aurki daitezke, baina hala ere itzulpengintza berridazketa prozesuen artean txertatzen duen Lefevereren iritzian, “un análisis descriptivo de traducciones en un nivel meramente lingüístico ni siquiera empieza a hacer justicia a la complejidad del fenómeno”. Eraginkorrago deritzo oinarri ideologikoaren arakatzeari: “la ideología dicta la estrategia básica que el traductor va a utilizar, y por tanto también dicta las soluciones a problemas relacionados tanto con el «universo de discurso» del original (objetos, conceptos, costumbres del mundo que le era familiar al escritor del original) como con la lengua en la que está escrito el original” (Lefevre 1997: 137 eta 59 hurrenez hurren).

Diskurtsoaren unibertsoarekin zerikusia duten arazoetara etorrira, Lefevereren ideologiari buruzko iritzia erabilgarri izan liteke “retraicte” edo “purgation” bezalako berben itzulpenari aurkitutako ordezkioak azaltzeko. Halaber, neologismoak erabil-

tzeko joera berria ideologiaren aldetik azal liteke, eta batez ere hizkuntzari buruzko ideologiatik. Eta ez soilik jatorrizko hizkuntzari buruzko ideologiatik baizik eta helburu hizkuntzari buruzkotik ere. Etengabeko barbarismo salaketei erantzun nahirik, EuskalERRI penintsularreko apologisten literatura euskararen garbitasuna eta perfektzioa aldarrikatzen aritu zen XVI. mendetik aitzin, baina bertute horiek gauzatuko litzuzkeen euskal elokuzio eredu bat gauzatzeko ahalegin irmorik egin gabe.

Aitzitik, literatur tradizio aski sendoago zuen EuskalERRI kontinentaleko idazle batzuk jabetu ziren, dirudienez, literatur hizkuntza zainduagoa behar zela, eta horrekin batera maileguak pixkanaka ondarezko osagaiez sorturiko neologismoek ordezkatu behar zituztela. Maileguei uko egin ez bazien ere, litekeena da Pouvreau izatea lehena garbitasunaren bertute elokutiboa gauzatuko lukeen prosa gauzatzen. Zeregin horretarako Oihenartek poesian sorturiko ereduak zeukan, 1657ko *Les Proverbes basques recuellis par le Sr. D'Oihenart, plus les Poésies basques du mesme auteur* lanean aurkeztua. Agerikoa da Pouvreauk eta Oihenartek maileguen erabilera mugatzeko kezka bera zutela hizkuntza garbiago baten mesedetan. Horixe adierazten du biengan araka daitekeen neologismoak sortzeko joerak, eta horren lekuko da Pouvreauk zuen nahia Oihenarti bere hiztegiaren berri emateko (ikus Mujika 2003: 19, Azkarate, Mitxelena eta Oihartzabalen Oihenarti buruzko zenbait ikerkuntza lanetan oin hartuta). Arrazoiz esan izan da Oihenart garbizale zela, *puritasaren* aldeko. Alde batetik hitz zaharrekiko zuen kezka *vetustas* delako garbitasunaren irizpidea iradokitzen du. Beste batetik jakina da Oihenarten euskararen hitz berriek ez ezik analogiaren arabera sortutako adizkiek nolako garrantzia duten. Alde honetatik Oihenart garbitasunaren beste irizpide baten baliabideak erruz ustiatzen ari da, *ratioarenak* hain zuzen ere.

Oihenarterena ez bezala, Pouvrearen jarduera lasaiagoa begitantzen zaigu neologismoetara mugatzen den heinean. Baina biak dira XVIII. mendetik aurrera gero eta gehiagok begi onez hartuko duten joera garbizalearen aitzindari. Haraneder bera dugu horren lekuko, Pouvrearen *Filotean* aurkitutako neologismo ugariei Larramendiren *Diccionario Trilingüetik* bildutakoak gehituko baititzkie.

Ezaguna da elokuzioaren eta hizkuntzaren beraren garapen ildo honek XIX eta XX. mendeetako idazle garbizaleengan bizi izan zuen bilakabidea, *puritasaren* irizpideen arteko oreka galduta: *ratioari* erabateko nagusitasuna emanaz *usus* edo *consuetudo* delakotik gero eta gehiago urrundu ziren. Eta ezaguna da ere idazle horietako askorentzat garbitasunaren bertute elokutiboa beste maila batzuetako garbitasunaren ikur zela, hizkuntzari buruzko ideologia eta ideologia politikoa sarritan elkarren eskutik baitzetozen. Tubalismoa, vascocantabrisismoa edota jatorrizko monoteismoa eta kristautasun goiztiarra bezalako “mito horiek argi erakusten dute baita ere fedea eta hizkuntza hasiera-hasieratik uztartuta daudela (*Euskaldun fededunen haziak argi daude*)” (Altuna 2003: 146). Ibilbide honetan, zilegi da pentsatzea *Filotearen* lehen euskal itzulpenek euren ekarria egin ziotela euskaldun fededunaren ideologiari fedearen aldetik ez ezik hizkuntz eredutik, edo behintzat *electio verborum* arenetik, ere bai.

Lan aipatuak

Agud, M. eta Tovar, A., 1989-1995, *Diccionario etimológico vasco*, ASJU-ren Gehigarriak, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia. 7 liburuki.

- Altuna, B., 2003, *Euskaldun fededun. Euskaldun ona izateko modu baten historia*, Alberdania, Irun.
- Arejita, A., 2006, «Silvain Pouvreau xvii. mendeko euskal idazlea», in Richelieu Cardinala, *Guiristinoaren dotrina*, Labayru Ikastegia eta Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa, Bilbo, vii-xvi.
- Daranatz, J.-B., 1925, «Traductions Basques de la “Philothée”», *RIEV* 16, 56-64.
- Fumaroli, M., 2002, *L'âge de l'éloquence*, Droz, Geneva.
- Guglielmi, M., 2002, «La traducción literaria», in A. Gnisi (arg.), *Introducción a la literatura comparada*, Crítica, Bartzelona, 291-345.
- Kintiliano, 1999, *Institutionis oratoriae libri XII. Sobre la formación del orador. Doce libros*, Universidad Pontificia, Salamanca. 4 liburuki.
- Lakarra, J., 1996, «Lexiko berrikuntza euskal hizteggintza zaharrean: zenbait ikergai», *Uztaro* 19, 3-40.
- Larramendi, M. de, 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Bartolomé Riesgo y Montero, Donostia. 2 liburuki.
- Lausberg, H., 1966-1969, *Manual de retórica literaria*, Gredos, Madril. 3 liburuki.
- Lefevre, A., 1997, *Traducción, reescritura y la manipulación del canon literario*, Colegio de España, Salamanca.
- Mitxelena, K. (zuz.), 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo. 16 liburuki.
- Mujika, J. A., 2003, «Hitzaurrea», in A. Oihenart, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak*, P. Altunak eta J. A. Mujikak paratua, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 15-46.
- Oihartzabal, B., 2001, «Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles», *Lapurdum* 6, 219-287.
- Salesko, F., 1664, *Philotea eta Chapeletaren Andra Dana Mariaren ohoretan devocionerequin erraiteco antcea*, itzul. S. Pouvreau, Claude Audinet, Paris.
- , 1749, *Philotea edo devocioneraco bide erakusçaillea*, itzul. J. de Haraneder, Joannes-Françes Robert, Tolosa Okzitania.
- , 1934, *Introduction à la vie devote*, 1619koaren arg. fak., Mame, Tours eta Droz, Paris.
- Satrustegi, J. M., 1979, «Hitzaurrea», in S. Pouvreau, *Iesusen Imitacionea*, Hordago, Donostia, 7-18.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*, Aranzazu, Oñati.
- Zizeron, 1992, *El orador*, CSIC, Madril.